

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2004 - 2005

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2004-2005

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

© Göteborgs universitet 2007

ISSN 1403-4964

Skriften är producerad vid

Bohusläns museum

Box 403

451 19 Uddevalla

Tel: 0522 656500

Fax: 0522 656505

E-mail: gabriella.kalmar@vgregion.se

Ansvarig utgivare

Kristian Kristiansen

Redaktion

Marianne Lönn

Håkan Petersson

Eva Schaller-Åhrberg

Grafisk formgivning

Lena Troedson,

Riksantikvarieämbetet UV Väst

Gabriella Kalmar,

Bohusläns museum

Layout

Gabriella Kalmar,

Bohusläns museum

Framsida

Fotot visar konferensdeltagarna,

Fotot taget av Håkan Petersson, Bohusläns museum 2004

Reproarbete och tryck

TH tryck, Uddevalla 2007

Innehåll

Kattegatt som länk mellan Dorestad och Bagdad AD 750–1 000 <i>Carl Löfving</i>	9
Ett avgörande bidrag till belysning av det mytiska Gamla Köpstads existens <i>Anna-Lena Gerdin & Henrik Zedig</i>	21
Urbanisering och fiske <i>Victor Svedberg</i>	39
Yngre järnåldersbebyggelsens struktur i Säve socken <i>Berit Hall</i>	41
Fortidens utsikt mot tapte farvann. Et båtgravfelt på Gulli, Vestfold <i>Lars Erik Gjerve</i>	45
Två rum och kök <i>Jörgen Streiffert</i>	53
Normalfördelade kulturlager i Bohuslän och behovet av en förändrad undersökningsstrategi <i>Håkan Petersson</i>	55
Olas och dateringen av den äldsta gropkeramiken <i>Per Persson</i>	67
Tvärpilsgruppen/Fas 4, mesolitikum/neolitikum belyst genom stenteknologi <i>Kalle Thorsberg</i>	87
En gropkeramisk boplass ved Iddefjorden i Østfold, og noen refleksjoner om kulturforløp i yngre steinalder <i>Einar Østmo</i>	89
Vestgård 3 og Vestgård 6, to tidligneo-littiske boplasser <i>Kristine Beate Johansen</i>	103

Senneolitikum på Svinesund	
<i>Ola Rønne</i>	113
Småskaliga senneolitiska boplatzlämningar i södra Bohuslän - ett källkritiskt problem eller spåren efter ett extensivt boplatstrum	
<i>Karin Berggren & Johannes Nieminen</i>	115
Mesolitiska "grophyddor" från södra Skandinavien	
<i>Robert Hernek</i>	127
När Västra Hagen blev 2000 år äldre	
<i>Oscar Ortman</i>	129
Svinesundsprojektet - arkeologiske undersøkelser ved Svinesund	
<i>Håkon Glørstad</i>	143
Program och deltagarförteckning	
.....	157

RÄTTELSE

På sidan 64 – 65 står felaktigt:

”En annan väldigt intressant neolitisk lokal är Skogsmossen från E4:a grävningarna i Mälardalen. Här har cirka 10 000 m² fyndförande lager undersökts i detalj (presenterat på BO-05).

Rätt ordalydelse är:

”En annan väldigt intressant neolitisk lokal är Högmossen från E4:a grävningarna i Mälardalen. Här har cirka 5 000 m² undersökts (presenterat på BO-05).”

På sidan 65 2:a spalten sista stycket står felaktigt:

”... boplatsen Skogsmossen/E4:an...”

Rätt ordalydelse är:

”... boplatsen Högmossen/E4:an...”

En ny era för In Situ

Det nummer ni nu håller i är ett samarbete mellan institutionen för arkeologi och Bohusläns museum, vilket är starten på ett gemensamt redaktionellt och ekonomiskt ansvar för In Situ mellan institutionen för arkeologi och de uppdragsarkeologiska institutionerna i Västsverige.

Tanken är att In Situs framtid skall säkras genom att de flesta uppdragsarkeologiska institutionerna i Västsverige reserverar medel i sin budget varje år för att finansiera produktionen av In Situ. Samarbetet innebär också ett gemensamt redaktörskap med en redaktionskommitté samt att uppdragsarkeologins professionella rapportredaktioner producerar tidskriften. Ansvarig utgivare kommer dock fortsatt att vara universitetet och dess ämnesföreträdare för arkeologi.

Inrättandet av en ny redaktionskommitté kommer att leda till förändringar efterhand. En avgörande förändring, som i princip redan finns, är att In Situ skall kunna fungera som forum för vetenskapliga avrapporteringar av uppdragsarkeologins arkeologiska undersökningar i form av artiklar.

Det är också vår förhoppning att kunna bjuda på en produkt som både har tematiska nummer likt detta och nummer med artiklar med vitt skilda innehåll och intressen. Kravet är dock fortsatt, att vi skall producera en vetenskaplig tidskrift med inriktning mot den arkeologiska professionen som sådan.

Med dessa förändringar hoppas jag att In Situs kontinuitet och framtid nu skall vara säkrad och jag ser framtiden an med tillförsikt. En tidskrift finns emellertid inte utan skribenter och läsare. Det är min förhoppning att flera av er vill läsa skriften och skriva artiklar till kommande nummer.

Kristian Kristiansen

Professor och ansvarig utgivare

Förord

Hösten 2004 hölls symposiet *Arkeologi runt Skagerrack och Kattegatt* i Mölndals museums och Riksantikvarieämbetet, UV Västs lokaler i Mölndal. Syftet var att samla arkeologer, som arbetar runt nämnda vatten för att diskutera arkeologi utan hänsyn till nationsgränser. 1963 inbjöd Carl-Axel Moberg ett antal forskare till ett symposium i Göteborg kring ämnet *Boplatsproblem vid Kattegatt och Skagerrack*. Sedan dess har mycket forskning bedrivits inom regionen, dock oftast på nationell basis. Drygt 40 år senare kunde det vara dags att åter samla kollegor från institutioner runt Skagerrack och Kattegatt för att presentera senare års forskning, diskutera det aktuella forskningsläget och presentera nya infallsvinklar och nya projekt.

Grundtemat för symposiet var *Livet vid Skagerracks och Kattegatts kuster under förhistorien och medeltiden* och i detta nummer av *In Situ*, som tillika är en symposierapport, presenteras föredragen som artiklar. De föredrag, som inte omvandlats till artiklar, presenteras som abstracts. Sist finns en artikel som skulle ha varit ett föredrag, om inte föredragshållaren fått förhinder.

Vi hade också en förhoppning om att symposiet skulle stärka och utveckla samarbetet mellan institutionerna inom Skagerrack-Kattegatt-regionen. Man kanske till och med kan komma att se den som en enhet och utveckla kunskapen därigenom. Detta ligger dock i framtiden. Ett steg på vägen har tagits genom att ett andra Skagerrack-Kattegatt-symposium planerats och genomförts. Det hölls i Gilleleje, Danmark 2006.

Vi, som arbetat med symposiet och symposierapporten, Eva Schaller Åhrberg, Håkan Petersson och Marianne Lönn, tackar deltagare, föredragshållare och institutionen för arkeologi för att symposierapporten får publiceras som ett nummer av tidskriften *In Situ*. Vi tackar också Lennart Häggglunds stiftelse och Birgit och Gad Rausing's stiftelse för att de givit oss medel att hålla konferensen och Lennart Häggglunds stiftelse för att den delfinansierat denna publikation. Slutligen tackas också Bohusläns museum och Riksantikvarieämbetet, UV Väst för att de bidragit med arbetstid.

Januari 2006

Marianne Lönn

Program och deltagarförteckning

Program till symposium Skagerack - Kattegatt

Onsdag 20/10

18.00 - 21.00 Välkomsttal och buffé i Riksantikvarieämbetets nya lokaler

21.00 - Kråkans krog

Torsdag 21/10

08.30 - 09.00 Västra Hagen, en mesolitisk boplats på Onsalahalvön. Oscar Ortman.

09.00 - 09.30 Mesolitiska ”grophyddor” från södra Skandinavien. Robert Hernek.

09.30 - 10.00 KAFFE

10.00 - 10.30 Solbacken 3 i Idd. En gropperamisk boplass ved Iddefjorden. Einar Östmo.

10.30 - 11.00 Olas och dateringen av den gropperamiska kulturen. Per Persson.

11.00 - 11.15 PAUS

11.00 - 11.30 Gamla Köpstad i nytt ljus. Anna-Lena Gerdin & Henrik Zedig.

11.30 - 12.00 Information kring exkursionen Arrangörerna

12.00 - 13.15 LUNCH

13.15 - 13.45 Exkursion till Gamla Köpstad, boplatsen Olas och lite annat.

18.00 - FESTMÅLTID

Fredag 22/10

09.00 - 09.30 Kattegatt som länk mellan Dorestad och Bagdad AD 750 – 1000. Carl Löfving.

09.30 - 10.00 Gravfält vikingatid. Lars-Erik Gjerpe.

10.00 - 10.30 KAFFE

10.30 - 11.00 Järnåldersbebyggelsens struktur i Säve socken. Berit Hall.

11.00 - 11.30 Två rum och kök. Jörgen Streiffert.

11.30 - 12.15 LUNCH

12.15 - 12.45 Det medeltida fiskets påverkan på urbaniseringen och städernas roll i fisket, fiskhandeln och för näringen nödvändig varuförsörjning. Viktor Svedberg

12.45 - 13.15 Tvärpilsgruppen/Fas 4, mesolitikum/neolitikum belyst genom stenteknologi. Kalle Thorsberg

13.15 - 13.30 PAUS

13.30 - 14.00 Tidigneolitisk keramik i Västsverige – Källkritik på det västsvenska boplatsmaterialet. Håkan Petersson.

14.00 - 14.30 Vestgård 3 og Vestgård 6, boplasser från tidlignepolitikum. Kristine Beate Johansen.

14.30 - 15.00 KAFFE

15.00 - 15.30 Senneolitikum på Svinesund. Ola Rönne.

15.30 - 16.00 Senneolitiska levnadsmönster – en diskussion med utgångspunkt i nyligen undersökta lokaler i södra Bohuslän. Karin Berggren & Johannes Nieminen.

16.00 - Avslutning

Deltagarförteckning till symposium Skagerack - Kattegatt

EFTERNAMN	FÖRNAMN	INSTITUTION	EPOST
Appel	Liv	Gilleje Museum	appel-holbo@mail.dk
Axelsson	Susanne	Länsstyrelsen Västra Götaland	susanne.axelsson@o.lst.se
Berggren	Karin	Bohusläns museum	karin.berggren@archaeology.gu.se
Carlstedt	Gunnar	-	gunnar@hylab.se
Carlstedt	Britt-Marie	-	-
Clæsson	Pia	Bohusläns museum	pia.clæsson@vgregion.se
Eboskog	Mikael	Bohusläns museum	mikael.eboskog@vgregion.se
Fors	Tina	UV Väst	tina.fors@raa.se
Frandsen	Søren	Gilleje Museum	-
Gerdin	Anna-Lena	Länsstyrelsen Västra Götaland	anna-lena.gerdin@o.lst.se
Gjerpe	Lars Erik	Universitetets Kulturhistoriske Museer	larseg@ukm.uio.no
Grimsrud	Ole	Akershus Fylkeskommune	ole.grimsrud@akershus-f.kommune.no
Hall	Berit	Göteborgs Stadsmuseum	berit.hall@stadsmuseum.goteborg.se
Haraldsen	Tom H.	Toten Ökomuseum	tom.haraldsen@totenmuseet.no
Hernek	Robert	Bohusläns museum	robert.hernek@vgregion.se
Hägström	Leif	Jönköpings länsmuseum	arklh@hum.gu.se
Johansen	Kristine Beate	Universitetets kulturhistoriske museer	k.b.johansen@ukm.uio.no
Johansson	Glenn	RAÄ UV Väst	glenn.johansson@raa.se
Langsted	Kjartan	Gilleje Museum -	
Linnaa	Larsen Jette	Moesgård Museum	markjll@mail.hum.au.dk
Lindewall	Jessica	SVK	jessica_lindewall@yahoo.se
Ling	Johan	Göteborgs universitet	johan.ling@archaeology.gu.se
Löfving	Carl	Göteborgs kommun	carl.lofving@stadsbyggnad.goteborg.se
Lönn	Marianne	Arrangör/RAÄ UV Väst	mln@raa.se
Munkenberg	Betty-Ann	RAÄ UV Väst	betty-ann.munkenberg@raa.se
Nieminen	Johannes	Göteborgs Stadsmuseum	johannes.nieminen@stadsmuseum.goteborg.se
Olsson	Louise	RAÄ UV Väst	louise.olsson@raa.se
Ortman	Oscar	Bohusläns museum	oscar.ortman@vgregion.se
Persson	Per	Universitetets Kulturhistoriske Museer	per@archaeology.se
Petersson	Håkan	Arrangör/Bohusläns museum	hakan.petersson@vgregion.se
Ragnesten	Ulf	Göteborgs Stadsmuseum	ulf.ragnesten@stadsmuseum.goteborg.se
Rudd	Petra	Göteborgs Stadsmuseum	petra.rudd@stadsmuseum.goteborg.se
Rønne	Ola	Universitetets kulturhistoriske museer	ola.ronne@ukm.uio.no
Schaller Åhrberg	Eva	Arrangör/RAÄ UV Väst	esj@raa.se
Streiffert	Jörgen	RAÄ UV Väst	streiffert.jorgen@raa.se

EFTERNAMN	FÖRNAMN	INSTITUTION	EPOST
Svedberg	Viktor	RAÄ UV Väst	viktor.svedberg@raa.se
Swedberg	Stig	Rio Kulturkooperativ	riokultur@rixmail.se
Svensson	Magnus	Hallands Läns museer	magnus.svensson@la.hallmus.org
Thorsberg	Kalle	RAÄ UV Väst	kalle.thorsberg@raa.se
Wennberg	Tom	Göteborgs Stadsmuseum	tom.wennberg@stadsmuseum.goteborg.se
Wickerts	Mari	Göteborgs Stadsmuseum	Mari.Wickerts@stadsmuseum.goteborg.se
Zedig	Henrik	Länsstyrelsen Västra Götaland	henrik.zedig@o.lst.se
Ödlund	Fredrika	Göteborgs Stadsmuseum	fredrika.ödlund@stadsmuseum.goteborg.se
Östmo	Einar	Universitetets Kulturhistoriske Museer	einar.ostmo@ukm.uio.no

Yngre järnåldersbebyggelsens struktur i Säve socken

Berit Hall, Göteborgs stadsmuseum

Figur 1. Västra delen av Säve socken är en jordbruksbygd med bebyggelse, fossila åkrar och betesmarker på kullarna i dagens åkerlandskap.

Säve socken på Hisingens norra hälft innehåller flera intressanta lämningar från yngre järnåldern. Här finns gott om gravfält samlade i ett område som omges av fornborgar. Gravfälten ligger på mark till byar, där man levde av jordbruk och vars namn kan ha tillkommit under förhistorisk tid, medan gårdar och byar med medeltida namn saknar gravfält. Ett av socknens största gravfält avviker från denna regel och det ligger endast några meter över havets nivå alldeles intill Nordre älv – en bra plats

för hamn-/handelsplats. Utifrån en by, ett par fornborgar och en förmodad hamn-/handelsplats diskuteras yngre järnåldersbebyggelsens struktur i socknen.

Säve socken ligger på norra hälften av Hisingen och är den ur järnålderssynpunkt mest intressanta delen av Göteborgs kommun. Socknen är rik på lämningar som troligen hör hemma i yngre järnålder. Dessa utgörs övervägande av gravfält. Gravfältsrikedomen i västra delen av socknen och delar av angränsande socknar är fullt

jämförbar med Mälardalen. För gravfälten verkar det finnas ett rumsligt samband med nutida jordbruksbaserad bebyggelse. Byar och gårdar med medeltida ändelser som –red saknar gravfält medan byar med namnändelser som anses förhistoriska har ett eller flera gravfält. Runt området med gravfält finns ett flertal fornborgar.

Socken har också ett intressant läge mellan Göta älvs två mynningsarmar. Fornlämningsförekomsten visar att området kring Nordre älv och Kvillen var mer utnyttjade under den aktuella tiden än området längs Göta älv. Kvillen delade Hisingen i två delar och var segelbar ännu under vikingatid. Västra delen av Säve socken är en jordbruksbygd med gott om fossila åkrar men där boskapsskötsel har varit den dominerande inslaget med nyttigt bete på saltängar. Spåren av boskapsskötseln syns främst i en talrik förekomst av vattenhål och hägnader. Den långvariga betesdriften syns också i artrikedomen beträffande vaxskivlingar.

Var låg då bebyggelsen som hör till gravfälten? Öxnäs by har valts som exempel. Där ligger byn på en kulle och på de intilliggande kullarna ligger gravfält. Gravarna i området är genomgående oansenliga med något undantag. Ett sådant är Kallerhamn där ett av de största gravfälten ligger. Detta gravfält kan inte kopplas till någon ”förhistorisk” by och det ligger endast några meter över nuvarande havsytan. Här finns det förutom runda stensättningar, en treudd och några resta stenar. Platsen ligger alldeles norr om Kvillens utlopp i Nordre älv. Kombinationen av stora gravfält och åmynningar är vanlig i södra Bohuslän. Platsens namn antyder att det här funnits en hamn, vilket bekräftas av äldre kartor.

Projektet går ut på att se om det kan finnas något samband mellan Öxnäs by, gravar och hamnplats vid Kallerhamn och fornborgarna. Samtliga dessa tre objektgrupper har klassats som särskilt intressanta ur kulturhistorisk synpunkt och ett av drivkrafterna i projektet har varit att den ökade kunskapen också ger ett pedagogiskt värde.

Av fornborgarna har två intill varandra liggande fornborgar vid Djupedal valts ut för undersökning. I den större av borgarna fanns egentligen ingenting. I den mindre däremot påträffades några härdar varav en smideshård, ett par kolningsgropar och en del keramikfynd. Av dessa är

såväl smideshärden som en av kolningsgroparna daterade till vikingatid. I övrigt finns dateringar från bronsålder till 1500-tal e.Kr. Fynden och anläggningarna fanns på en skyddad platå som omges av bergknallar och stup.

Av alla förslag på funktion för fornborgar tror jag att denna borg främst haft en bevakningsfunktion. I dalgången nedanför borgarna gick en väg åtminstone i slutet av 1500-talet när Oslobiskopen Jens Nilsson passerade där på en av sina visitationsresor. Man kan också tänka sig att smidesverksamheten varit av så stor intresse att man velat hemlighålla denna verksamhet och därför ägnat sig åt detta i borgen. Sedan är det ju vanskligt med fornborgar då det kan ha varit flera olika funktioner för en och samma borg, antingen samtidigt eller vid olika tider.

Utgrävningen i Kallerhamn omfattade två av gravarna för att utröna om det i gravgodset fanns något som skulle kunna bekräfta en handelsteori och en mellanliggande sänka för att se om det fanns spår av aktiviteter i samma riktning. Dessutom genomfördes dykning i älven utanför för att se om där fanns något som kunde ha med en hamn att göra.

Den ena av gravarna var i stort sett fyndtom förutom några få keramikskärvor och brända ben. Den andra visade sig vara en båtgrav med drygt 400 nitar och spikar. Dessa är enhetliga och samtliga av västnordisk typ enligt en arkeolog, som specialiserat sig på båtnitar (Gunilla Larsson, forskarstuderande Södertörns högskola). Här finns också samtliga olika typer av nitar, som förekommer på en båt och en uppskattning av båtstorleken är att det rör sig om en cirka 9 meter lång båt – en vanlig storlek på båtarna vid den aktuella tiden.

I övrigt innehöll graven en lertrissa, en sköldbuckla, en kniv, en pilspets, en hel del järnfragment samt brända ben. En särskild insats har gjorts beträffande benen, nämligen en jämförelse med andra undersökta gravar från samma tid i Göteborgsområdet. Osteologiska analyser har kompletterats så att det nu föreligger sådana för cirka 100 gravar med datering till yngre järnålder från ett tiotal gravfält.

Kallerhamnsgraven skiljer sig i fråga om benen inte från de övriga. I graven fanns en hund, en häst, en eventuell fågel, del av ko och av får. De två sistnämnda är från köttrika delar av djuren och därför tolkas som färdkost

för den döda. Hästen och hunden har däremot offerats hela. Hästen anses ha haft funktionen som transportör till dödsriket.

Anmärkningsvärt är den stora förekomsten av hästben i det västsvenska materialet. Där föreligger en klar skillnad mot till exempel Mälardalens brandgravar där får verkar vara det vanligaste djuret efter hunden medan häst finns i maximalt 41% av gravarna. I Västsverige finns får i endast 25% av gravarna medan häst finns i 69%. I obrända gravar i Mälardalen är det vanligt med hästar. Dessa gravar är mycket rikt utrustade. I de västsvenska gravarna är övriga gravgåvor relativt torftiga.

Även lertrissor är vanliga i de västsvenska gravarna. Dessa finns i mer än 10% av gravarna. De har hört till blästern och har tolkats som att den gravlagde varit smed. Smedgravar av det slag, som finns längre norrut med riklig utrustning av järnverktyg, saknas här. Tolkningen att lertrissor markerar smedgravar känns tilltalande.

I sänkan påträffades en hel del nitar och spikar och bland dem oanvända nitbrickor och nitar av betydligt kraftigare dimension än de i graven. En del av dessa har ett utseende, som avslöjar att de hör hemma i östligare områden. Detta har tolkats som att man här reparerat båtar och att det bland dessa funnits östsvenska inslag. Här fanns också skärvor av täljsten som var en handelsvara under vikingatid.

Figur 3. Sigillet för Hisings härad.

Dykare undersökte också om det ute i älven kunde tänkas finnas några spår av en hamn och träffade då på en pålspärr. Inom ett 20 meter brett bälte som går tvärs över älven finns hundratals pålar. Försök att datera dem dendrokronologiskt lyckades inte eftersom det var fel träslag. ^{14}C gav däremot dateringar till 1000- och 1100-talen.

Spärren har en mycket strategisk placering. Den ligger på en plats där bergen går ända fram till älven, vilket förhindrat att man har kunnat dra båtar förbi på land. Den ligger också i den del av älven där det bara fanns en möjlighet att ta sig fram det vill säga mellan Kvillens utlopp och farlederna söder om Gullö, vilka var segelbara vid den aktuella tiden.

På andra sidan Kvillen i förhållande till Kallerhamn ligger byn Öxnäs. Här har inte gjorts några utgrävningar även om det ingick i den ursprungliga planen. En historiker (Lennart Andersson Palm) har tittat på byns ekonomiska underlag så långt tillbaka som de skriftliga uppgifterna sträcker sig. Han har konstaterat att man har kunnat producera ett överskott och att det överskottet mycket väl kan ha utgjorts av nötkreatur eller varför inte oxar som ortnamnet Öxnäs ger en antydning om. Han har också hittat uppgifter om en bonde längre upp vid Göta älv som begärde att få frakta oxar till Lübeck. Oxtransport på detta sätt finns illustrerad på häradssigillet. Passerade denna oxtransport möjligen Öxnäs? Kan oxarna ha varit en handelsvara vid den intilliggande Kallerhamn?

Finns det så något samband mellan de tre undersökningsobjekten? Smideshärden i Djupedal och smedgraven vid Kallerhamn är kanske något. Gravfältsrikedomen tyder på att området var relativt tätt befolkat, men det hade ett utsatt läge vid den troligen starkt trafikerade älven. Det senare understryks av att älven nämns många gånger i den norröna litteraturen. Ett typiskt läge för bebyggelsen är att den ligger dold i förhållande till älven. Även vid Kallerhamn tyder höga fosfathalter på att bebyggelse kan ha funnits bakom bergknallen och dold av denna från älven.

Kransen av fornborgar runt området kan vara resultatet av en gemensam bevakningsinsats. I denna kan också pålspärren ha ingått. Både fornborgar och pålspärr fodrar kontinuerlig bemanning om de skall vara

effektiva. Kan mannen i graven ha haft någon funktion i det sammanhanget? Var han lejd av bygden för att sköta den delen av bevakningen? Eller var det han som hade makten över bygden? Fanns det något samband med den något längre upp vid älven liggande staden Kungahälla? I det sammanhanget finns flera uppgifter om pålspärrar,

bland annat placerade Bruzewitz en pålspärr strax intill Kungahälla och inom synhåll från staden. Här är emellertid stränderna flacka och därför kunde man dra båtar förbi på land. Platsen vid Kallerhamn är i det avseendet ett bättre läge för en pålspärr, men det kan ju ha funnits flera för att kontrollera trafiken på älven.